

Η ΕΚΤΙΜΗΣΗ ΤΩΝ ΣΥΓΧΡΟΝΩΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΩΝ ΑΝΙΣΟΤΗΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑΣ

Αντώνης Ροβολής, λέκτορας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Γεωγραφίας,
Σοφία Σκορδίλη, λέκτορας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Γεωγραφίας,
Κωστής Χατζημιχάλης, καθηγητής, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο,
Τμήμα Γεωγραφίας

1. Εισαγωγή

Κάποια από τα πιο ενδιαφέροντα ερευνητικά ερωτήματα στην Οικονομική Γεωγραφία έχουν να κάνουν με την ύπαρξη ή μη οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων στο χώρο, αν τέτοιες ανισότητες αυξάνονται ή μειώνονται στη διάρκεια του χρόνου, ποιες είναι οι αιτίες αυτών των ανισοτήτων και ποιες είναι οι πολιτικές για τη μείωσή τους. Η συζήτηση αυτή έχει αποκτήσει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στα πλαίσια των περιφερειακών πολιτικών χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, παρ' ότι στην Ελλάδα δεν συμβαίνει το ίδιο, ίσως γιατί επικρατεί η άποψη ότι τουλάχιστον τα τελευταία χρόνια οι περιφερειακές ανισότητες στη χώρα έχουν μειωθεί.

Στην εισήγηση αυτή γίνεται μια προσπάθεια να εντοπιστούν τα θεωρητικά και μεθοδολογικά προβλήματα, να διατυπωθούν κάποιες κριτικές παρατηρήσεις στην ερευνητική συζήτηση, καθώς και κάποιες σκέψεις για ένα πιθανό πλαίσιο ανάλυσης των περιφερειακών ανισοτήτων.

Η πρώτη ενότητα παρουσιάζει τα βασικά σημεία της θεωρητικής συζήτησης που διεξάγεται αυτή την περίοδο τόσο στα πλαίσια της Περιφερειακής Οικονομικής Ανάλυσης όσο και της Οικονομικής Γεωγραφίας σχετικά με την εκτίμηση των περιφερειακών ανισοτήτων. Η δεύτερη επικεντρώνει σε ζητήματα μεθόδου σχετικά με τις αναλύσεις ποσοτικών περιφερειακών δεδομένων. Στην τελευταία ενότητα συνοψίζονται τα κεντρικά σημεία της συζήτησης με μορφή συμπερασμάτων.

Θέλουμε να σημειώσουμε εξαρχής ότι η εισήγηση αυτή δεν έχει να προσφέρει λύσεις σε προβλήματα που είναι υπαρκτά και απολύτως κατανοητά. Φιλοδοξία της είναι να συμβάλει στη συζήτηση για μια πιο αξιόπιστη και ολοκληρωμένη εκτίμηση των περιφερειακών ανισοτήτων. Εκτιμούμε ότι στην κατεύθυνση αυτή η γεωγραφική οπτική έχει πολλά να προσφέρει.

2. Θεωρητικές προσεγγίσεις

Στη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών έχουν αναπτυχθεί μια σειρά θεωρητικές προσεγγίσεις που επιχειρούν να ερμηνεύσουν τα αίτια δημιουργίας και να εκτιμήσουν το εύρος των περιφερειακών ανισοτήτων. Οι σημαντικότερες απ' αυτές εντάσσονται στα πλαίσια της Περιφερειακής Οικονομικής Ανάλυσης και της Οικονομικής Γεωγραφίας.

2.1. Περιφερειακή Οικονομική Ανάλυση

Μια σειρά εναλλακτικές κατευθύνσεις έρευνας έχουν αναπτυχθεί στα πλαίσια της Περιφερειακής Οικονομικής Ανάλυσης. Ανάμεσά τους σημαντική είναι η κατεύθυνση ανάλυσης των ανισοτήτων στο χώρο, η οποία εκτός από τους οικονομικούς παράγοντες δίνει ιδιαίτερη έμφαση στις κοινωνικές, αλλά και στις πολιτικές και πολιτιστικές μεταβλητές. Για παράδειγμα, ο Hirsch ήδη από τη δεκαετία του '70 έθετε το πρόβλημα των διαφορών μιας οικονομίας που εξειδικεύεται στον τομέα των υπηρεσιών σε σχέση με τις παραδοσιακές οικονομίες περιοχών οι οποίες εξειδικεύονται στο δευτερογενή τομέα (Hirsch 1977). Πέρα από τις διαφορετικές προοπτικές που παρουσιάζουν τέτοιες περιοχές, μετρήσεις σε επίπεδο παραδοσιακών δεικτών, όπως π.χ. το κατά κεφαλήν ΑΕΠ, δεν θα αποδίδουν τη διαφορετική δομή της οικονομίας. Συνδεδεμένες με μια τέτοια ευρύτερη αντίληψη για την ανάπτυξη, ανάπτυξη που επηρεάζει άμεσα τις χωρικές ανισότητες, είναι (αν και όχι ευρύτερα γνωστές) προσεγγίσεις όπως η «κορπορατιστική» προσέγγιση που συνδέει τα επίπεδα ανάπτυξης με τα οργανωμένα συμφέροντα που επηρεάζουν την κυβερνητική πολιτική (βλ. για παράδειγμα, Pontusson 1991, Alvarez et al. 1991). Σε παρόμοια πλαίσια κινείται η συζήτηση για το ρόλο της πολιτικής, των θεσμών και των κυβερνήσεων στις θεωρίες για τους «Νέους Χώρους Ανάπτυξης» που συζητούν τους λόγους για τους οποίους κάποιες περιφέρειες έχουν υψηλότερα επίπεδα ανάπτυξης, όπως για παράδειγμα, κάποιες βιομηχανικές περιοχές, αστικές περιοχές που συγκεντρώνουν χρηματιστηριακές λειτουργίες κ.λπ. (βλ. για παράδειγμα, Keeble et al. 1986, Streeck 1991, Trigilia 1992).

Ωστόσο η συζήτηση για τη «σύγκλιση των περιφερειών» αποτελεί την κυρίαρχη προσέγγιση και έχει αυτήν την περίοδο ευρύτατες εφαρμογές σε ευρωπαϊκό (για μια εκτεταμένη κριτική παρουσίαση βλ. Magrini 2004) και ελληνικό (Συριόπουλος κ.ά. 1997, Φωτόπουλος κ.ά. 2002) επίπεδο. Για το λόγο αυτό και θα σχολιαστεί εκτενέστερα.

Το αποκλειστικό ερώτημα που θέτει η προσέγγιση αυτή περιορίζεται στη μελέτη της διαχρονικής πορείας των τάσεων σύγκλισης ή απόκλισης μεταξύ των περιφερειών. Υποστηρίζει ότι ακόμη και εάν σε κάποια δεδομένη στιγμή παρατηρούνται σημαντικές ανισότητες μεταξύ περιφερειών, θα πρέπει με την πάροδο του χρόνου αυτές να αμβλυνθούν.

Τέτοιες απόψεις ουσιαστικά απηχούν σε χωρικό επίπεδο τους «αυτόματους» μηχανισμούς εξισορρόπησης οποιωνδήποτε διακυμάνσεων από τα σημεία ισορροπίας που υπάρχουν στα νεοκλασικά οικονομικά υποδείγματα. Η λογική των νεοκλασικών υποδειγμάτων σύγκλισης σε συντομία έχει ως εξής: σε συνθήκες πλήρους ανταγωνισμού και

πλήρους διάχυσης των καινοτομιών, τεχνολογίας και πληροφόρησης, αναμένεται οι «πλουσιότερες» περιφέρειες¹ να έχουν (αναλογικά) μεγαλύτερα αποθέματα κεφαλαίου σε σχέση με τις «φτωχότερες». Εφόσον η τεχνική πρόοδος είναι ίδια σε όλες τις περιφέρειες, με την πάροδο του χρόνου οι φτωχότερες θα έχουν μεγαλύτερο ρυθμό μεγέθυνσης του αποθέματος κεφαλαίου τους και αυτό θα έχει ως συνέπεια την εξομοίωση των λόγων κεφαλαίου-εργασίας και κεφαλαίου-προϊόντος ανάμεσα στις πλουσιότερες και στις φτωχότερες περιφέρειες και τελικά στην εξομοίωση και των εισοδημάτων (για την ανάλυση αυτών των μηχανισμών βλ., π.χ., Pack 1994, Rodriguez-Pose 1998).

Είναι προφανές ότι σε εμπειρικό επίπεδο δεν υπάρχουν παρόμοια επίπεδα τεχνολογίας, ούτε μεταξύ περιφερειών ούτε, πολύ περισσότερο, μεταξύ κρατών. Την πραγματικότητα αυτή εξέφρασαν σε θεωρητικό επίπεδο μια σειρά υποδειγμάτων σύγκλισης-απόκλισης, στα οποία η τεχνολογική πρόοδος είναι ενδογενής. Αυτή η διαφορά στα επίπεδα τεχνολογίας μεταξύ περιφερειών μεταφράζεται τελικά σε διαφορές εισοδήματος, άρα και σε ανισότητες. Το αν θα υπάρξει σύγκλιση ή απόκλιση μεταξύ των περιφερειών είναι ένα ανοιχτό θέμα που εξαρτάται από μια σειρά παραγόντων (ανάλογα με το είδος των υποθέσεων και μεταβλητών του υποδείγματος).

Όπως παρατηρεί πάντως ο Rodriguez-Pose, η όλη συζήτηση των υποδειγμάτων σύγκλισης-απόκλισης μάλλον «είναι μια παράκαμψη από τη μελέτη των βασικών παραγόντων που καθορίζουν την ανάπτυξη» (1998, σελ. 31). Υπάρχουν εμπειρικές μελέτες που επιβεβαιώνουν τόσο την άποψη ότι υπάρχει σύγκλιση, όσο και την άποψη ότι υπάρχει απόκλιση, έτσι δεν υπάρχει αυτήν τη στιγμή ομοφωνία, τουλάχιστον σε επίπεδο κρατών, για το ποια τάση επικρατεί. Ακόμη και αν υπήρχε μια μακροχρόνια τάση προς μία από τις δύο αυτές κατευθύνσεις, τάση που πρέπει να σημειωθεί ότι δεν έχει θεμελιωθεί εμπειρικά, τέτοια υποδείγματα δεν εξηγούν σημαντικές όψεις της πραγματικότητας, όπως, για παράδειγμα, τη διαφορετική εμπειρία των χωρών της νοτιοανατολικής Ασίας, αλλά και της Τρίτης Ιταλίας και των νοτιοδυτικών πολιτειών των Η.Π.Α. (ό.π.), των οποίων οι οικονομίες πλησίασαν αυτές των πλουσιότερων χωρών, αλλά και των χωρών της Αφρικής και της Λατινικής Αμερικής, που είδαν την απόσταση από τους πλουσιότερους του πλανήτη να μεγαλώνει.

Θα έπρεπε να σημειωθεί ότι οι θεωρίες σύγκλισης, είτε σε επίπεδο κρατών είτε σε επίπεδο περιφερειών, χρησιμοποίησαν συνήθως *διαστρωματικά* στοιχεία. Από τεχνική, δηλαδή οικονομετρική, άποψη, το γεγονός αυτό παρουσιάζει σημαντικά προβλήματα, όπως έχουν επισημάνει μια σειρά ερευνητές (π.χ. Magrini 2004). Το κυριότερο ίσως είναι ότι το θεωρητικό πλαίσιο (νεοκλασικό υπόδειγμα) που χρησιμοποιείται δεν μπορεί να συγκριθεί με εναλλακτικά υποδείγματα, εξαιτίας ακριβώς της διαστρωματικής φύσης της παλινδρόμησης. Επίσης προβληματικό είναι το γεγονός ότι οι συνήθεις παλινδρόμησης με διαστρωματικά στοιχεία έχουν γραμμική μορφή, τη στιγμή που ακόμη τα

1. Θυμίζουμε ότι οι βασικές αρχές λειτουργίας αυτών των υποδειγμάτων ισχύουν με τον ίδιο τρόπο και στην περίπτωση που αναφερόμαστε σε σύγκλιση κρατών αντί περιφερειών.

περισσότερα υποδείγματα ενδογενούς ανάπτυξης είναι μη γραμμικά (βλ. για το σημείο αυτό Bernard et al. 1996, Magrini 2004). Ακόμη σοβαρότερο είναι το πρόβλημα του ότι, όπως έχουν σημειώσει διάφοροι ερευνητές (βλ., για παράδειγμα, Quah 1993), τέτοιου τύπου ανάλυση δεν μπορεί να «αποκαλύψει από κατασκευής» το αν τελικά υπάρχει σύγκλιση ή απόκλιση μεταξύ των διαφορετικών χωρικών μονάδων που χρησιμοποιούνται στην ανάλυση.

Ένας εναλλακτικός τρόπος εμπειρικής έρευνας είναι η χρήση συνδυασμού *χρονολογικών-διαστρωματικών* σειρών δεδομένων. Το γεγονός ότι υπάρχουν χρονολογικές σειρές δεδομένων για κάθε χωρική μονάδα δίνει τη δυνατότητα για την ανάλυση των διαφορετικών χαρακτηριστικών αυτής της χωρικής μονάδας (συν το γεγονός ότι από τεχνική άποψη μπορεί να αντιμετωπιστούν σε μεγάλο βαθμό τα προβλήματα «ενδογένειας» των υποδειγμάτων που χρησιμοποιούν διαστρωματικές σειρές). Ταυτόχρονα, όμως, ακριβώς το γεγονός ότι τα υποδείγματα συνδυασμού *χρονολογικών-διαστρωματικών* σειρών δίνουν αυτήν τη δυνατότητα (για την ανάλυση των διαφορετικών χαρακτηριστικών) σημαίνει ότι τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε χωρικής μονάδας εμφανίζονται να είναι ο σημαντικός παράγοντας και έτσι οι διαστρωματικές διαφορές (από χωρική σε χωρική μονάδα) ολόκληρου του δείγματος να μην έχουν σημασία σε οικονομετρικό επίπεδο ανάλυσης. Σε κάθε περίπτωση πρέπει να σημειωθεί ότι γενικά οι αναλύσεις με βάση διαστρωματικά στοιχεία δίνουν διαφορετικά αποτελέσματα σε σχέση με τις αναλύσεις συνδυασμού *χρονολογικών-διαστρωματικών* σειρών (βλ. Magrini 2004). Ένα άλλο σημαντικότατο πρόβλημα αυτών των μελετών είναι ότι οι χωρικές μονάδες, είτε κράτη είτε περιφέρειες, αντιμετωπίζονται απ' όλες αυτές τις αναλύσεις σαν «κλειστοί χώροι», χωρίς δηλαδή να λαμβάνονται υπόψη οι σχέσεις και διασυνδέσεις μεταξύ τους, παρ' ότι αυτό είναι δυνατό.

2.2. Οικονομική Γεωγραφία

Είναι φανερό ότι οι προσεγγίσεις που αναπτύχθηκαν στα πλαίσια της Περιφερειακής Οικονομικής αγνοούν τελείως τους μηχανισμούς που προκαλούν το περιφερειακό πρόβλημα, τις μορφές, τους μετασχηματισμούς του, τα πραγματικά κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά των περιφερειών. Οι προσδιοριστικοί παράγοντες και τα αίτια των ανισοτήτων ευρίσκονται εκτός των ορίων των ενδιαφερόντων τους. Σύμφωνα με την οπτική που υιοθετούν, το περιφερειακό πρόβλημα απογυμνώνεται από το ανθρώπινο και υλικό του περιεχόμενο, τον γεωγραφικό χώρο, το ανθρώπινο και κοινωνικό κεφάλαιο, τις διαθέσιμες υποδομές, τις ιδιομορφίες και τα χαρακτηριστικά του οικονομικού και κοινωνικού τομέα και εκφυλίζεται σ' ένα πρόβλημα αριθμητικής σύγκλισης ή απόκλισης. Το πρόβλημα των περιφερειακών ανισοτήτων στη νησιωτική Ελλάδα αντιμετωπίζεται με τον ίδιο και απaráλλακτο τρόπο με το πρόβλημα των περιφερειακών ανισοτήτων στη βόρεια Γερμανία ή στη ΝΑ Ασία. Η μέθοδος ανάλυσης που χρησιμοποιούν περιορίζεται σε εφαρμογές περισσότερο ή λιγότερο πολύπλοκων τεχνικών της χωρικής στατιστικής και της οικονομετρίας και στηρίζεται στην επεξεργασία μακροοικονομικών πινάκων στατιστικών δεδομένων.

Από την άποψη αυτή παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον μια σειρά εναλλακτικές προσεγγίσεις που έχουν αναπτυχθεί την τελευταία δεκαετία στα πλαίσια της *Οικονομικής Γεωγραφίας*. Προσεγγίσεις που εγκαταλείπουν τον αδιάστατο κόσμο των Οικονομικών και επιχειρούν να τεκμηριώσουν τη σημασία της περιφέρειας. Κοινό χαρακτηριστικό τους είναι η μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τα παραγωγικά συστήματα (σχέσεις εισροών - εκροών) στις περιφέρειες (Storper 1995, σελ. 145). Ειδικότερα επιχειρούν να δώσουν πειστική απάντηση στα ερωτήματα «γιατί είναι σημαντικές οι περιφέρειες», «τι προσφέρει η περιφέρεια στην παραγωγή» (Benko & Dunford 1991, σσ. 19-20).

Ανάμεσα σε άλλες, η προσέγγιση του «Καινοτομικού Περιβάλλοντος» της ομάδας CREMI, η θέση των Amin και Thrift περί «Θεσμικής Περιφερειακής Πυκνότητας» και η προσέγγιση του Storper, που αντιμετωπίζει την περιφέρεια ως «Τόπο Εμπορεύσιμων και μη Εμπορεύσιμων Αλληλεξαρτήσεων», είναι πολύ σημαντικές συνεισφορές που συνδιαμορφώνουν μια *νέα γενιά θεωριών* οι οποίες ασχολούνται με την ανάδειξη του ρόλου της περιφέρειας στα πλαίσια της Γεωγραφίας της Βιομηχανικής Παραγωγής.

Σύμφωνα με την πρώτη προσέγγιση, το καινοτομικό περιβάλλον ορίζεται ως το αναπτυξιακό πλαίσιο που υποβοηθά και καθοδηγεί τις επιχειρήσεις να προβούν σε καινοτομική δραστηριότητα και τις συντονίζει με άλλους καινοτομικούς φορείς. Περιγράφεται ως το σύνολο των περιφερειακών θεσμών, κανόνων και πρακτικών, που οδηγούν στην καινοτομική δραστηριότητα ((Storper 1995, σελ. 156, Dicken 1998, σελ. 172). Στα πλαίσια αυτά οι Amin και Thrift, μελετώντας περιπτώσεις περιφερειών που συνεχίζουν να παραμένουν κέντρα τοπικών βιομηχανικών συγκεντρώσεων, εκτιμούν ότι οι περιφέρειες αυτές οφείλουν την επιτυχία τους στην ύπαρξη συγκεκριμένων θεσμικών συνθηκών που τις ονομάζουν *θεσμική πυκνότητα*. Η *θεσμική υποδομή*, η ισχυρή παρουσία και δραστηριοποίηση τοπικών οργανισμών και θεσμών (χρηματοδοτικοί φορείς, τοπικά επιμελητήρια, οργανισμοί κατάρτισης, εμπορικές ενώσεις, τοπική αυτοδιοίκηση, αναπτυξιακές εταιρείες, κέντρα καινοτομιών, εταιρείες παροχής συμβουλών κ.ά.) είναι απαραίτητο συστατικό της θεσμικής πυκνότητας. Ωστόσο η επίδραση των θεσμών επηρεάζεται από το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο λειτουργούν. Οι συμβάσεις, οι άρρητοι κανόνες του παιγνιδιού (αμοιβαιότητα, συνεργασία), οι νόρμες και η εμπιστοσύνη, που συγκροτούν, κατά τον Putnam, το *κοινωνικό κεφάλαιο*, εξασφαλίζουν και αξιοποιούν τη θεσμική υποδομή (Amin & Thrift 1993, σσ. 9-11, Amin & Thrift 1995, σσ. 14-15). Τέλος, ο Storper εκτιμά ότι η περιφέρεια διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στη σύγχρονη καπιταλιστική ανάπτυξη, επειδή είναι το υπόβαθρο όπου αναπτύσσονται εμπορεύσιμες, κυρίως, όμως, μη εμπορεύσιμες αλληλεξαρτήσεις (όρος που αποδίδεται στον Dosi) μεταξύ φορέων και ανεξάρτητων κοινωνικών υποκειμένων. Οι εμπορεύσιμες αλληλεξαρτήσεις εντοπίζονται στη μείωση του κόστους συναλλαγής λόγω της χωρικής γεινίασης, η γνωστή προσέγγιση της Σχολής της Βιομηχανικής Οργάνωσης και του Κόστους Συναλλαγών. Οι μη εμπορεύσιμες είναι λιγότερο χειροπιαστά πλεονεκτήματα που προκύπτουν από τη χωρική συγκεντρωση και αποτελούν περιζήτητα χαρακτηριστικά στο σύγχρονο καπιταλισμό ακριβώς επειδή δεν είναι τυποποιημένα. Περιλαμβάνουν χαρακτηριστικά

των τοπικών αγορών εργασίας και συμβάσεις², ανάπτυξη κοινών κανόνων και συστήματος αξιών. Αυτές οι μη εμπορεύσιμες αλληλεξαρτήσεις έχουν τη δυνατότητα να κινητοποιούν υλικά και άυλα πλεονεκτήματα της παραγωγής που είναι διαθέσιμα σε περιφερειακό επίπεδο (Storper 1995, Dicken 1998).

Η διατύπωση αυτών των προσεγγίσεων έχει υποβοηθηθεί σημαντικά από την ανταλλαγή απόψεων της Οικονομικής Γεωγραφίας με τις συγγενείς επιστημονικές περιοχές των Νέας Θεσμικής Ανάλυσης και της Εξελικτικής Πολιτικής Οικονομίας. Η βασική τους υπόθεση υποστηρίζει ότι *η οικονομική δραστηριότητα πρέπει να εξετάζεται ως κοινωνική δραστηριότητα*. Η υπόθεση αυτή δεν υπονοεί με κανέναν τρόπο ότι οι οικονομικοί παράγοντες είναι άνευ σημασίας, αλλά θέλει να τονίσει ότι και κοινωνικοί, πολιτισμικοί και θεσμικοί παράγοντες ευρίσκονται στην καρδιά της οικονομικής επιτυχίας και πρέπει να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη. Το επίκεντρο του ενδιαφέροντος βαθμιαία μετατοπίζεται από τους *οικονομικούς* παράγοντες, όπως την παραγωγική εξειδίκευση και την αποκαθροποίηση του καταμερισμού της εργασίας, σε *κοινωνικούς* και *πολιτισμικούς* παράγοντες όπως τη διεπιχειρησιακή συνεργασία, την κοινωνική συναίνεση, τη θεσμική υποστήριξη των τοπικών επιχειρήσεων, τις δομές που ενθαρρύνουν την καινοτομική δραστηριότητα, την ανάπτυξη ειδικοτήσεων και την κυκλοφορία των ιδεών. Υποστηρίζεται πλέον ευρέως ότι συγκεκριμένες θεσμικές συνθήκες υποβοηθούν και στηρίζουν τις τοπικές βιομηχανικές συγκεντρώσεις. Οι θεσμικοί παράγοντες περιλαμβάνουν τους επίσημους θεσμούς, όπως το κράτος, αλλά και πιο ανεπίσημους και υπονοούμενους θεσμούς, όπως νόρμες, συμπεριφορές και ρουτίνες (Amin & Thrift 1995, σσ. 13-14· Hudson 1999, σελ. 10).

3. Ζητήματα μεθόδου των ποσοτικών αναλύσεων

Βασική προϋπόθεση για την επιτυχή εφαρμογή αυτών των υποδειγμάτων είναι η συλλογή και η επεξεργασία στατιστικών δεδομένων. Η αξιοπιστία, η επιλογή του χωρικού επιπέδου ανάλυσης, καθώς και η καταλληλότητα των χρησιμοποιούμενων δεικτών είναι καθοριστικά για την ποιότητα των αναλύσεων και την κατεύθυνση των αποτελεσμάτων.

3.1. Αξιοπιστία των δεδομένων, χρονικός ορίζοντας μελέτης

Ένα πρώτο πρόβλημα έχει να κάνει με την αξιοπιστία και καταλληλότητα των στατιστικών δεδομένων. Σε μια χώρα όπως η Ελλάδα, όπου η άτυπη οικονομική δραστηριότητα, σύμφωνα με έγκυρες εκτιμήσεις (Βαΐου & Χατζημιχάλης 2003), προσεγγίζει το 40% της συνολικής οικονομικής δραστηριότητας, είναι προφανές ότι η εικόνα που αποδίδουν

2. Σύμφωνα με τη Γαλλική Σχολή της Οικονομίας των Συμβάσεων (Salais), οι συμβάσεις είναι κανόνες και καθημερινές πρακτικές που θεωρούνται δεδομένες και ρυθμίζουν τις σχέσεις ανάμεσα σε φορείς σε συνθήκες αβεβαιότητας (Storper 1995, 161).

τα στατιστικά στοιχεία συνιστά σημαντική παραμόρφωση της πραγματικότητας αφού αγνοεί σημαντικές δραστηριότητες που ολοκληρώνονται εκτός αγοράς. Παράλληλα, είναι γνωστά τα προβλήματα που σχετίζονται με την αξιοπιστία των μεθόδων συλλογής των δεδομένων³ και τη διακοπή της συνέχειας μακροχρόνιων χρονολογικών σειρών βασικών στατιστικών δεδομένων στα πλαίσια της εναρμόνισης των εθνικών στατιστικών με το σύστημα στατιστικής ταξινόμησης που τηρεί η Ευρωπαϊκή Ένωση⁴ (π.χ. διακοπή της μακροχρόνιας χρονολογικής σειράς των δεδομένων της βιομηχανικής παραγωγής το 1988, καθώς και του ΑΕΠ το 1995).

Ακόμη, ελάχιστα δεδομένα είναι διαθέσιμα σε ετήσια βάση. Τα πιο αξιόπιστα απογραφικά δεδομένα είναι διαθέσιμα ανά δεκαετία, ενώ τα δεδομένα περιοδικών ερευνών είναι διαθέσιμα σε διαστήματα μεγαλύτερα της τριετίας. Αναγκαστικά, λοιπόν, οι αναλύσεις παρακολουθούν την εξέλιξη των αριθμητικών μεγεθών στις χρονολογίες που είναι διαθέσιμα τα στατιστικά στοιχεία. Χρονολογίες που δεν εξυπηρετούν κάποια ερευνητική σκοπιμότητα, π.χ. σημεία καμψής των οικονομικών κύκλων, απλά υπακούουν στη διαθεσιμότητα των δεδομένων. Στην κατηγορία αυτών των προβλημάτων πρέπει να συνυπολογιστεί και το γνωστό πρόβλημα της καθυστερημένης δημοσιοποίησης των επεξεργασιών της ΕΣΥΕ με αποτέλεσμα τη σημαντική χρονική υστέρηση των αναλύσεων.

Συχνά οι ερευνητικές ομάδες, προκειμένου να ξεπεράσουν τις παραπάνω υπαρκτές δεσμεύσεις που χαρακτηρίζουν τα δεδομένα που δημοσιεύουν οι έγκυρες πηγές ΕΣΥΕ και Eurostat, προσφεύγουν σε εναλλακτικές πηγές ελεγχόμενης αξιοπιστίας και αμφισβητούμενης συμβατότητας με δεδομένα ΕΣΥΕ. Είναι γνωστό ότι ο ετήσιος Οδηγός των Επιχειρήσεων, που εκδίδει η εταιρεία μελετών ICAP και χρησιμοποιείται ευρέως, περιλαμβάνει μόνο επιχειρήσεις νομικής μορφής ΑΕ και ΕΠΕ που δημοσιεύουν ισολογισμούς στην Εφημερίδα της Κυβέρνησης, καθώς και επιχειρήσεις με τις οποίες έχουν έλθει ευκαιρικά σε επαφή για την εξυπηρέτηση αναγκών πελατών τους. Ο αριθμός των καταγεγραμμένων επιχειρήσεων είναι ένα μικρό μεροληπτικό δείγμα του πληθυσμού τους.

3.2. Χωρικό επίπεδο αναφοράς

Ένα πρώτο ερώτημα που εύλογα προκύπτει είναι γιατί η χωρική μονάδα της ανάλυσης να είναι η περιφέρεια (αφήνοντας ανοιχτό το ερώτημα τι μεγέθους είναι αυτή η περιφέρεια, πχ. NUTS I, NUTS II ή NUTS III)⁵ και όχι το κράτος. Μια προτεινόμενη απάντηση

3. Μεταξύ άλλων, είναι γνωστό το πρόβλημα της μαζικής μετακίνησης μόνιμων κατοίκων αστικών κέντρων προκειμένου να απογραφούν στα χωριά-τόπους καταγωγής τους, καθώς και της μερικής καταγραφής των μεταναστών στην Απογραφή του Πληθυσμού.

4. Επίσης δεν υπάρχει πλήρης αντιστοίχιση σε επίπεδο τετραψήφιων κωδικών μεταξύ του συστήματος στατιστικής ταξινόμησης ΣΤΑΚΟΔ, που τηρούσε η ΕΣΥΕ για σειρά δεκαετιών, και του συστήματος NACE που το αντικατέστησε.

5. Υπάρχει μερικές φορές η παρανόηση ότι οι χωρικές μονάδες NUTS I είναι τα κράτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, μια και στην Ελλάδα δεν χρησιμοποιούνται αντίστοιχες περιφέρειες. Πρέπει

συνδέεται άμεσα με τη χρονική φάση στην οποία βρίσκεται ο καπιταλισμός, είτε την ονομάσει κανείς ύστερο καπιταλισμό, είτε μεταφορντισμό ή ό,τι άλλο. Όπως έχουν υποστηρίξει πολλοί ερευνητές, τουλάχιστον σε ευρωπαϊκό επίπεδο, το εθνικό κράτος έχει πάψει να είναι το σημείο αναφοράς όσο οι διαδικασίες της παγκοσμιοποίησης και του ανοίγματος των αγορών προχωρούν, και η χωρική μονάδα ανάλυσης που έχει σημασία είναι οι περιφέρειες (για μια ανάλυση του θέματος βλ. Rodríguez-Pose 1998). Την ίδια στιγμή, ακόμη και πολιτικές που «λειτουργούν» σε υπερεθνικό επίπεδο, όπως για παράδειγμα η υιοθέτηση κοινού νομίσματος στις χώρες της Ευρωζώνης, μπορεί να έχουν πολύ διαφορετικές επιπτώσεις σε περιφερειακό επίπεδο αυξάνοντας τις υπάρχουσες ανισότητες.

Όπως είναι αναμενόμενο, μια μικρή επιλογή δεδομένων που αντιστοιχούν σε πολύ γενικές κατηγορίες (μονοψήφιους και διψήφιους κωδικούς στατιστικής ταξινόμησης) είναι διαθέσιμα σε σχετικά μικρά χωρικά επίπεδα, συνήθως σ' επίπεδο νομού και, σε σπάνιες περιπτώσεις, σ' επίπεδο ΟΤΑ ή αστικού κέντρου. Πιο αναλυτικά δεδομένα είναι διαθέσιμα μόνο σε επίπεδο χώρας ή μεγάλων διοικητικών διαιρέσεων. Μεγαλύτερο ίσως πρόβλημα δημιουργεί το ότι οι μεγάλες διοικητικές διαιρέσεις δεν είναι κοινές για όλα τα δεδομένα, π.χ. τα δεδομένα απασχόλησης είναι διαθέσιμα στις 10 περιφέρειες της ΕΣΥΕ, άλλα δεδομένα στις 13 διοικητικές περιφέρειες της χώρας.

Αναγκαστικά, λοιπόν, η ανάλυση αναφέρεται σε σχετικά μεγάλες χωρικές μονάδες, που, επί πλέον, συμπίπτουν με κάποιο επίπεδο διοικητικής διαίρεσης της χώρας. Αυτή η δέσμευση δημιουργεί δύο ειδών προβλήματα.

Πρώτον, το μεγάλο γεωγραφικό επίπεδο αναφοράς εξασφαλίζει μικρό βαθμό ομοιογένειας και συνοχής. Είναι φανερό ότι η αριθμητική τιμή ενός δείκτη στο σύνολο μιας διοικητικής περιφέρειας, π.χ. το ποσοστό ανεργίας, αποτελεί τη μέση τιμή, τη συνισταμένη μιας σειράς μετρήσεων που αλληλοεξουδετερώνονται. Η μέση τιμή υποκρύπτει σημαντικές χωρικές διαφοροποιήσεις, π.χ. θύλακες υψηλής ανεργίας στα αστικά κέντρα, αλλά και περιοχές πλήρους απασχόλησης σε παράκτιες τουριστικές περιοχές.

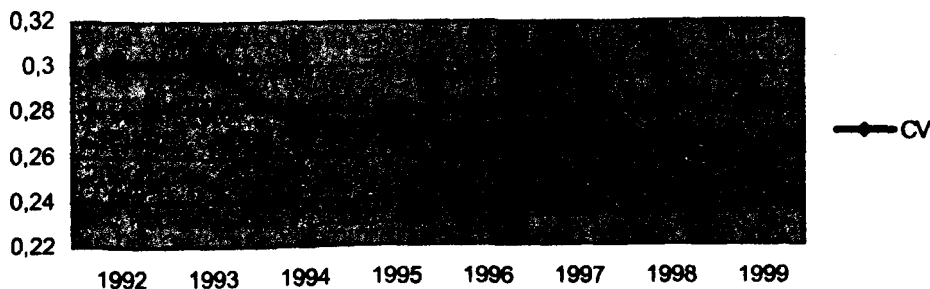
Δεύτερον, είναι γνωστό ότι η εμβέλεια και η ακτίνα επιρροής των χωρικών δεδομένων σπάνια ταυτίζονται με διοικητικά όρια. Για παράδειγμα, μια ανάλυση σε επίπεδο νομού θα υποδείκνυε υψηλό επίπεδο βιομηχανικής ανάπτυξης, και άρα εμφανείς τάσεις σύγκλισης, του νομού Κιλκίς. Ωστόσο, εξειδικευμένες έρευνες πεδίου έχουν δείξει ότι τόσο η βιομηχανική συγκέντρωση της Νέας Σάντας, στο νοτιότατο άκρο του νομού που γειτονεύει με το νομό Θεσσαλονίκης, όσο και η βιομηχανική δραστηριότητα στην οργανωμένη ΒΙΠΕ του Σταυροχωρίου, που απολαμβάνει τα υψηλά κίνητρα περιφερειακής ανάπτυξης της παραμεθόριας περιοχής, σε μεγάλο βαθμό ελέγχονται από θεσσαλονικείς επιχειρηματίες. Αναπτύσσουν πολύ ισχυρές διασυνδέσεις με το γειτονικό νομό (ειδικευμένοι εργαζόμενοι, υποστηρικτικές υπηρεσίες), ενώ η συμβολή τους στην τοπι-

κή ανάπτυξη είναι περιορισμένη (Λαμπριανίδης κ.ά. 2004). Αντίστοιχα, η βιομηχανική παραγωγή της αστικής περιοχής της Αττικής έχει «διαχυθεί» προς βορρά και νότο εξαιτίας (αλλά όχι μόνο) των κινήτρων των αναπτυξιακών νόμων. Έχουν προταθεί λύσεις για το συγκεκριμένο πρόβλημα, όπως για παράδειγμα η άθροιση του ενός τρίτου της βιομηχανικής παραγωγής των νομών Βοιωτίας και Κορινθίας στα μεγέθη του νομού Αττικής, μόνο που τέτοιες λύσεις, εκτός του ότι είναι *ad hoc* και αυθαίρετες, δημιουργούν και περισσότερα προβλήματα από όσα προσπαθούν να λύσουν (Πετράκος & Ψυχάρης 2003). Ανάλογη είναι η περίπτωση περιοχών όπου υπάρχουν σημαντικές παραγωγικές μονάδες της Δημόσιας Επιχείρησης Ηλεκτρισμού (π.χ. νομός Κοζάνης, νομός Αρκαδίας), το προϊόν των οποίων όμως διανέμεται σε ολόκληρη τη χώρα.

Η επιλογή του εκάστοτε κατάλληλου επιπέδου-μεγέθους της περιφέρειας που είναι σχετικό για τη μέτρηση των περιφερειακών ανισοτήτων είναι κρίσιμη. Η λανθασμένη επιλογή οδηγεί συνήθως σε αυτό που αποκαλείται *γεωγραφικό σφάλμα* (geographical fallacy). Ένα παράδειγμα μεγέθους, το οποίο ταυτόχρονα θα μπορούσε να είναι μία από τις μεταβλητές που θα απέδιδαν συμπληρωματικά προς το κατά κεφαλήν Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν τις οικονομικές ανισότητες μεταξύ περιφερειών, σε διαφορετικά χωρικά επίπεδα είναι οι καταθέσεις ανά κάτοικο σε επίπεδο διοικητικής περιφέρειας (NUTS II) και σε επίπεδο νομού (NUTS III). Το επόμενο διάγραμμα δείχνει την εξέλιξη του συντελεστή μεταβλητότητας (coefficient of variation, CV) για τις καταθέσεις ανά κάτοικο σε επίπεδο των 13 διοικητικών περιφερειών της Ελλάδας την περίοδο 1991-1999. Είναι προφανές ότι οι ανισότητες μεταξύ περιφερειών κατά την περίοδο αυτή είχαν μια συνεχή πτωτική πορεία.

Διάγραμμα 1

CV: Καταθέσεις ανά κάτοικο NUTS II

Εάν, όμως, το επίπεδο ανάλυσης είναι οι μικρότερες γεωγραφικές μονάδες των νομών, η εικόνα δεν είναι ακριβώς η ίδια. Το Διάγραμμα 2 δείχνει και πάλι την εξέλιξη των ανισοτήτων στο χώρο με βάση τα ίδια στοιχεία για την ίδια περίοδο για τους ελληνικούς νομούς. Εδώ οι ανισότητες φαίνεται ότι μετά τη μείωσή τους στα μέσα της δεκαετίας του '90 αυξάνουν ξανά. Το φαινόμενο της διαφοράς της εικόνας που προκύπτει οφείλεται στο ότι διαφορές σε κατώτερα χωρικά επίπεδα (δηλαδή μικρότερες χωρικές μονάδες σε πληθυσμό ή/και έκταση) μπορεί π.χ. να αθροίζονται στο ανώτερο χωρικό επίπεδο.

Διάγραμμα 2

CV: Καταθέσεις ανά κάτοικο NUTS III

3.3. Η καταλληλότητα των δεικτών

Η επιλογή των κατάλληλων δεικτών είναι κεφαλαιώδους σημασίας. Είναι γνωστό ότι διαφορετικοί στατιστικοί δείκτες μπορεί να δίνουν, σε κάποιο βαθμό, διαφορετική εικόνα για κάποιο φαινόμενο. Για παράδειγμα, ο δείκτης μέγιστης προς ελάχιστη τιμή των καταθέσεων ανά κάτοικο σε επίπεδο νομών, δηλαδή ακριβώς τα ίδια στοιχεία μ' αυτά του Διαγράμματος 2, παρουσιάζουν την εξέλιξη του μεγέθους αυτού διαφορετικά, μια και η ανάκαμψη των ανισοτήτων του μεγέθους των κατά κεφαλή καταθέσεων ξεκινά νωρίτερα.

Ο δείκτης ΑΕΠ/ κεφαλή αποτελεί τον συχνότερα χρησιμοποιούμενο δείκτη μέτρησης των περιφερειακών ανισοτήτων. Η καταλληλότητα του δείκτη ελέγχεται. Το ΑΕΠ μετρά την παραγωγική ικανότητα μιας περιφέρειας, αποτελεί μια συνηθισμένη της οικονομικής της επίδοσης αλλά δεν παρέχει καμιά πληροφορία για βασικά ζητήματα όπως η κατανομή του στον πληθυσμό, η επιμέρους σύνθεση και τα αίτια της μεταβολής του. Επί πλέον, η αύξηση του ΑΕΠ δεν υποδεικνύει αναγκαστικά κάποια δομική αλλαγή, αλλά μπορεί να οφείλεται στην ευνοϊκή συγκυρία ή σε συγκυριακές αυξήσεις της τιμής ενός βασικού προϊόντος της περιοχής, π.χ. γούνα/ Καστοριά, ελαιόλαδο/ Μυτιλήνη. Τέλος, το ΑΕΠ δεν παρέχει καμιά ασφαλή ένδειξη για το επίπεδο κατανάλωσης. Το πρόβλημα αυτό επεχείρησε να ξεπεράσει σχετική μελέτη (Λαζαρίδης 2002) πάνω στα πρωτογενή στοιχεία της Έρευνας Οικογενειακών Προϋπολογισμών αλλά σε ακατάλληλες χρονικές περιόδους και σε διαφορετικά επίπεδα περιφερειών (άλλοτε 10 και άλλοτε 13).

Διάγραμμα 3

MMR Καταθέσεις NUTS III

Αρκετές εργασίες δεν περιορίζονται στην εξέταση της οικονομικής σύγκλισης των περιφερειών και έχουν επιχειρήσει να ενσωματώσουν και κοινωνικές μεταβλητές (Γιαννιάς κ.ά. 1997, Συριόπουλος κ.ά. 1997). Επιχειρούν να εκτιμήσουν την εξέλιξη της ανισότητας στο επίπεδο κατανάλωσης (κατά κεφαλήν ιδιωτικό εθνικό εισόδημα, οικιακή χρήση ηλεκτρικού ρεύματος ανά 1.000 άτομα), σε δημογραφικά δεδομένα (ποσοστό γεννητικότητας, ποσοστό ανεργίας), στο επίπεδο ευημερίας (αριθμός κατοικιών ανά 1.000 άτομα, αριθμός νοσοκομειακών κλινών ανά 1.000 άτομα, αριθμός μαθητών ανά δάσκαλο, αριθμός γιατρών ανά 1.000 άτομα) κ.ά.

Σε αρκετές περιπτώσεις δίνεται η εντύπωση ότι οι δείκτες καταρτίζονται με βασικό κριτήριο τη διαθεσιμότητα στατιστικών δεδομένων. Ένας μικρός αριθμός δεικτών εμφανίζεται, κατά περίπτωσιν, σε όλες τις εργασίες. Είναι φανερό ότι η επιλογή και το περιεχόμενό τους δεν είναι προσαρμοσμένο στις ιδιαιτερότητες των περιφερειών, δεν έχουν προκύψει από ειδικά σχεδιασμένες κοινωνικοοικονομικές αναλύσεις, δεν εξυπηρετούν τον έλεγχο της υπόθεσης κάποια θεωρίας. Εννοείται ότι το πρόβλημα αυτό μεγεθύνεται αν ληφθούν υπόψη οι περιορισμοί των χωρικών μονάδων αναφοράς και των χρονολογιών για τα οποία υπάρχουν διαθέσιμα δεδομένα, όπως έχει σχολιαστεί στα αμέσως προηγούμενα.

Επί πλέον, οι χρησιμοποιούμενοι δείκτες δεν είναι πάντα εννοιολογικά ανάλογοι με τα φαινόμενα που επιχειρούν να περιγράψουν και δεν παίρνουν υπόψη τις σύγχρονες μορφές περιφερειακών ανισοτήτων. Πολλοί από τους παραδοσιακούς δείκτες και μετρούμενα μεγέθη είχαν νόημα περισσότερο σε προηγούμενες φάσεις ανάπτυξης της Ελλάδας. Είναι φανερή η εμμονή σε μάλλον ξεπερασμένους δείκτες, που δίνουν έμφαση στη μέτρηση του φυσικού αντικειμένου (χιλ. δρόμων, κτίρια...), ενώ απουσιάζουν οι αναφορές σε πιο σύγχρονους δείκτες. Για παράδειγμα, μεταβλητές όπως είναι ο αριθμός τηλεφωνικών συνδέσεων, η χρήση οικιακού ρεύματος κ.λπ. (συνήθως κατά κεφαλήν), οι οποίες τη δεκαετία του '60 να έδιναν μια εικόνα του επιπέδου ανάπτυξης των

περιφερειών της χώρας, σήμερα δεν παρουσιάζουν παρά ασήμαντες περιφερειακές διακυμάνσεις. Είναι αναγκαίο να καταρτιστούν νέες δείκτες που να ενσωματώνουν τη χρήση νέων τεχνολογιών, τόσο από τις επιχειρήσεις, όσο και από τα νοικοκυριά, π.χ. δείκτες προσβασιμότητας ή διάχυσης των νέων τεχνολογιών.

Τελευταία πρέπει να σημειωθεί η αδυναμία σύνθεσης των εκτεταμένων επεξεργασιών. Τα περιορισμένα δεδομένα συνδυάζονται με όλους τους δυνατούς τρόπους, άλλωστε το διαθέσιμο λογισμικό ενθαρρύνει τους πολλαπλούς συνδυασμούς, και προκύπτει μια ποικιλία δεικτών. Ωστόσο, στο σκέλος της ερμηνείας είναι φανερό η αμηχανία των ερευνητών και η αδυναμία διατύπωσης συνθετικών συμπερασμάτων. Π.χ. η αποσπασματική ερμηνεία του δείκτη αριθμός μαθητών ανά δάσκαλο μπορεί να οδηγήσει σε λανθασμένα συμπεράσματα. Η βελτίωση της τιμής του δείκτη δεν πρέπει να αξιολογείται πάντα θετικά ως ένδειξη ποιοτικής αναβάθμισης του τομέα της εκπαίδευσης στην εν λόγω περιφέρεια, αλλά μπορεί να οφείλεται σε πληθυσμιακή αποδυνάμωση της περιοχής μελέτης.

4. Αντί συμπερασμάτων

Μια επισκόπηση της διεθνούς αλλά και της ελληνικής βιβλιογραφίας δείχνει ότι υπάρχει σοβαρός προβληματισμός γύρω από τα θέματα των περιφερειακών ανισοτήτων και της ανάπτυξης των περιφερειών. Η ρητορική ότι η οικονομική ανάπτυξη έχει περιορίσει το πρόβλημα των χωρικών ανισοτήτων απέχει δυστυχώς από την πραγματικότητα. Ακόμα και αν οι ανισότητες δείχνουν να μειώνονται σε κάποιο χωρικό επίπεδο, π.χ. αυτό των κρατών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, σε επίπεδο περιφερειών μπορεί να αυξάνουν. Το ίδιο φαίνεται να συμβαίνει, τουλάχιστον για κάποιους δείκτες, μεταξύ περιφερειών και νομών στην Ελλάδα.

Αλλά ακόμη και το τι είναι οι ανισότητες που πρέπει να μετρηθούν στο χώρο είναι θέμα προς συζήτηση. Οι περισσότερες εμπειρικές μελέτες έχουν χρησιμοποιήσει κάποιους οικονομικούς δείκτες, που από κατασκευής παρουσιάζουν σοβαρά εννοιολογικά και τεχνικά προβλήματα. Η εισήγηση αυτή προσπάθησε να συνοψίσει αυτά τα προβλήματα και κυρίως την έλλειψη βασικού θεωρητικού πλαισίου, μέσω του οποίου να καθορίζεται η μέτρηση, καθώς και η ανάλυση των περιφερειακών ανισοτήτων.

Η συγγραφική ομάδα δουλεύει ήδη προς αυτή την κατεύθυνση. Ο στόχος είναι να υπάρξει μια ανάλυση που να είναι προσαρμοσμένη στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των τόπων που θα εξετάζει και δεν θα περιορίζεται μόνο σε οπδήποτε μπορεί να ποσοτικοποιηθεί. Πολύ σημαντικές παράμετροι της ανάπτυξης, όπως οι σχέσεις συνεργασίας και συμπληρωματικότητας που αναπτύσσονται μεταξύ των κατοίκων μιας περιφέρειας, η τοπική τεχνογνωσία, ο ρόλος της οικογένειας, η θέση της γυναίκας στην τοπική κοινωνία, θα πρέπει να ενσωματωθούν και να εμπλουτίσουν την ανάλυση.

Βιβλιογραφία

- Βαίου, Ντ. & Χατζημιχάλης, Κ. (2003). *Με τη Ραπτομηχανή στην Κουζίνα και τους Πολωνούς στους Αγρούς*, Αθήνα, Εξάντας, β' έκδοση.
- Γιαννιάς, Δ., Λιαργκόβας, Π. & Μανωλάς, Γ. (1997), «Περιφερειακές ανισότητες στην Ελλάδα, 1961-1991», *Τόπος*, 13, σσ. 47-61.
- Λαζαρίδης, Π. (2002), «Διαχρονική εξέλιξη της περιφερειακής ανισότητας της κατανομής του εισοδήματος στην Ελλάδα (1981-1999)». Εισήγηση στο *7ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αγροτικής Οικονομίας*, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 21-23/11/2002.
- Λαμπριανίδης, Λ. Σκορδύλη, Σ. Καλογερέσης, Θ. (2004), «Επιχειρηματικότητα στην ελληνική ύπαιθρο», στο Λ. Λαμπριανίδης (επιμ.), *Επιχειρηματικότητα στην ευρωπαϊκή ύπαιθρο η περίπτωση της Ελλάδας*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής.
- Λιαργκόβας, Π., Γιαννιάς, Δ. & Φωτόπουλος, Γ. (2003), «Συγκλίσεις και αποκλίσεις της ποιότητας ζωής στην Ελλάδα: 1960-2000», *Αειχώρος*, 2, σσ.114-29.
- Πετράκος, Γ. & Ψυχάρης, Γ. (2003), *Περιφερειακή Ανάπτυξη στην Ελλάδα*, Πανεπιστημιακές Σημειώσεις για χρήση των φοιτητών/τριών του Τμήματος Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.
- Συριόπουλος, Κ., Λαμπριανίδης, Λ. & Αστερίου, Δ. (1997), «Σύγκλιση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ στους νομούς της Ελλάδας», *Τόπος*, 13, σσ. 63-70.
- Φωτόπουλος, Γ., Γιαννιάς, Δ. & Λιαργκόβας, Π. (2002), «Οικονομική ανάπτυξη και σύγκλιση στους νομούς της Ελλάδας 1970-1994: Εναλλακτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις», *Αειχώρος*, 1, σσ. 60-91.
- Alvarez, R.M, Garrett, G, Lange, P. (1991), «Government partisanship, labor organization, and macroeconomic performance», *American Political Science Review*, Vol. 85 (2), pp. 7-34.
- Amin, A.& Thrift, N. (1993), «Marshallian nodes in Global networks», *Proceedings of the International Seminar of the Aegean «Undeclared cities and regions facing the new European order»*.
- Amin, A.& Thrift, A. (1995), «Living in the Global» in A. Amin & N. Thrift (eds.), *Globalization, Institutions and Regional Development in Europe*, Oxford, Oxford University Press, pp. 1-22.
- Benko, G., Dunford, M. (1991), «Structural change and the spatial organisation of the productive system: an introduction», in G. Benko, M. Dunford (eds) *Industrial change and regional development*, London, Belhaven press, pp. 3-26.
- Bernard, A.B, Durlauf, S.N. (1995), «Convergence in international output», *Journal of Applied Econometrics*, 10 (2), 97-108.
- Dicken, P. (1998), *Global Shift: Transforming the World Economy*, London, PCP.
- Hirsch, F. (1977), *Social Limits to Growth*, Routledge, London.
- Hudson, R. (1999), «Understanding changing approaches to Economic Geography: Seeking to understand Production and its Geographies», Lecture presented at the *National Technical University of Athens*, 5/5/1999.
- Keeble, D, Kelly, T. (1986), «New firms and high-technology industry in the United Kingdom: The case of computer electronics», in D. Keeble and E. Wever (eds.), *New Firms and Regional Development in Europe*, Helm, London, pp. 75-104.
- Magrini, S. (2004), «Regional (Di) Convergence», in V. Henderson and J.F. Thisse (eds.), *Hand-*

- book of Regional and Urban Economics*, Elsevier, Amsterdam.
- Pack, H. (1994), «Endogenous growth theory: Intellectual appeal and empirical shortcomings», *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 8 (1), pp. 55-72.
- Pontusson, J. (1991), «Labor, corporatism, and industrial policy: The Swedish case in comparative perspective», *Comparative Politics*, Vol. 23 (2), pp.163-179.
- Puga, D. (1999), The rise and fall of regional inequalities, *European Economic Review*, 43 (2), 303-334.
- Quah, D. (1993), «Galton's fallacy and tests of the convergence hypothesis», *Scandinavian Journal of Economics*, 95 (4), 426-443.
- Rodriguez-Pose, A. (1998), *Dynamics of Regional Growth in Europe: Social and Political Factors*, Clarendon Press, Oxford.
- Rodriguez-Pose, A. (1999), «Convergence or divergence? Types of regional responses to socio-economic change», *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 90 (4), 363-378.
- Storper, M. (1995), «The resurgence of regional economies, ten years later: the region as a nexus of untraded interdependencies», in Proceedings of the International Seminar *Geographies of Integration, Geographies of Inequality in Europe after Maastricht*, Syros 31/08-4/09/1993, pp. 143-175.
- Streeck, W. (1987), «Industrial relations and industrial change: The restructuring of the world automobile industry in the 1970s and 1980s», *Economic and Industrial Democracy*, Vol. 8, pp. 437-462.
- Trigilia, C. (1992), «Italian industrial districts: Neither a myth nor Intelude», in F. Pyke and W. Sengenberger (eds.), *Italian Districts and Local Economic Regeneration*, ILO, Geneva.